

деген тема берилип, онда «еки ямаса екиден артық түбирден жасалып, бир гана түсиникти аңлататуғын сөзлер *қоспа сөзлер* деп аталады» делінген хәм қоспа сөзлердің еки түри көрсетилген. Биринши топарға жуп хәм тақирар сөзлер киргизилип, олар *тиркеліу жолы менен дөрелген қоспа сөзлер* деп аталған. Екинши курама хәм бириккен сөзлер болып, *бойсыну жолы менен дөрелген қоспа сөзлер* деп аталған. Бул сабақлықта қоспа сөзлердің хәр бир түрине мысаллар берилген [1].

Буннан кейинги мектеп грамматикаларында да қоспа сөзлер бөлек тема сыпатында қаралып киятыр. Мәселен, А.Есемуратов қоспа сөзлерди жуп, бириккен, қысқарған сөзлер деп үшке бөлип қарайды. Ал, хәзирги мектеп сабақлықтарында қоспа сөзлердің бириккен, бирикпеген, жуп хәм қысқарған түрлери берилген.

Н.А.Баскаков өзиниң белгили «Қарақалпақский язык» мийнетинде қоспа сөзлерге бир қанша кеңирек тоқтаған. Қоспа сөзлерди ол дәстүр бойынша синтаксислик усыл менен жасалады деп көрсетеди. Бул усыл бойынша жасалған сөзлер, оның пикиринше, екиге бөлинеди: 1) составлы сөзлер хәм 2) қоспа сөзлер. Составлы сөзлерге курама хәм бириккен сөзлерди киргизсе, қоспа сөзлердің қатарына жуп хәм тақирар сөзлерди киргизген [2].

1960-жыллардан баслап қарақалпақ тилиниң грамматикалық курылысын изертлеуге үлкен дыққат аударыла баслады. Усы мәселелердин бири қоспа сөзлердің айрықша бир түри-жуп хәм тақирар сөзлер А.Нажимовтың кандидатлық диссертациясында кеңнен анализленди. Соңынан бул изертлеу жумысы өз алдына китап болып басылып шықты [4].

Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер биринши рет арнаулы түрде А.Бекбергеновтың «Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы» (1979) монографиясында толық анализленди. Автор қоспа сөзлердің жасалыуын морфологиялық усылдың жаңадан бир түри-сөз қосылыу усылы деп атады. А.Бекбергеновтың көрсетиуи бойынша, сөз қосылыу усылы арқалы курама сөзлер, тақирар сөзлер, бириккен сөзлер, жуп сөзлер, қысқарған қоспа сөзлер хәм аббревиатуралар жасалады. Автор аты аталған монографиясында қоспа сөзлердің көрсетилген түрлериниң хәр бирине арнаулы баплар ажыратқан. Солай етип, бул китапта автор қоспа сөзлерди синтаксислик усыл менен емес, ал морфологиялық усыл менен жасалады деп, оны толық түрде дәлил-леп көрсеткен.

Соңғы шыққан академиялық грамматикада да А.Бекбергенов қоспа сөзлер сөз қосылыу, сондай-ақ сөз қосылыу хәм аффиксация, лексика-синтаксислик усыллар арқалы жасалады деп көрсеткен [8].

Әдебиетлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. -М.:1952.
2. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде қоспа сөзлердің классификациясы. // Каракалпак тилиниң мәселелери. -Нөкис.: 1999.
3. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердің жасалыуы. -Нөкис:1979.
4. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. -М.: 1982; Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. -Тошкент: 1982.
5. Ерманов К., Саттаров Ш. Грамматика. Морфология. -Москва: 1936.
6. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер. -Нөкис: 1961.
7. Нажимов А. Каракалпак тилинде жуп хәм тақирар сөзлер. -Нөкис:1979.
8. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. -Нөкис: 1981.
9. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. -Нөкис:1994.

Ушбу мақолада қўшма отларнинг қарақалпақ тилшунослигида тадқиқ қилиниши ҳақида сўз боради. Шу билан бирга, қўшма отлар бўйича олимларнинг билдирган илмий фикрлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы такого способа словообразования как словосложение в каракалпакском языке, и в частности подробно рассматриваются сложные существительные. Приводятся теоретические положения известных учёных о способе образования сложных существительных.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of such way of word formation as word composition in the Karakalpak language, to the study of compound nouns, in particular. The author analyzed the theoretical points of view of the famous scholars devoted to the study of word composition, compound nouns, in particular.

ҒАЛАБА ХАБАР ҚУРАЛЛАРЫНДА ӘДЭБИЙ ТИЛДЕН ПАЙДАЛАНЫУ МАШҚАЛАЛАРЫ

З.Қ.Оразымбетова – филология илимлериниң кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: жанр, хат, мақола, корреспонденция, рецензия, газета, тил, услуб.

Ключевые слова: жанр, письмо, статья, корреспонденция, рецензия, газета, язык, стиль.

Key words: genre, letter, article, correspondence, review, newspaper, language, style.

Дуньяда, мәмлекетимизде, жергиликли аймағымызда жүз берип атырған түрли қубылыслар, жағдайлар хәм

А.Бекбергенов қоспа сөзлерге арналған өзиниң соңғы мақаласында оларды жасалыуы хәм түрлери бойынша төмендегише классификациялаған:

1. Сөз қосылыу усылы менен жасалған қоспа сөзлер:
 - 1) Компонентлери дизбекли байланыстағы қоспа сөзлер:
 - а) жуп сөзлер
 - ә) тақирар сөзлер
 - 2) Компонентлери бағыныңқы байланыстағы қоспа сөзлер:
 - а) курама сөзлер
 - ә) бириккен сөзлер
2. Сөз қосылыу хәм аффиксация усылы менен жасалған сөзлер:
 - а) курама сөзлер
 - ә) бириккен сөзлер
3. Сөз дизбеклериниң лексикаласыуынан жасалған қоспа сөзлер: курама хәм бириккен сөзлер.
4. Сөзлердің қысқарып биригиуинен жасалған сөзлер: қысқарған қоспа сөзлер [5].

Бизниң пикиримизше, бул классификация қоспа сөзлерди жасалыуы, түрлери хәм басқа да өзгешеликтери бойынша хәр тәрәппе толық қамтыған. Солай етип, соңғы изертлеу жумысларында қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жасалыу усыллары, тийкаргы өзгешеликтери, түрлери хәм дүзилиси бир қанша анализленди.

Түркий тиллер бойынша дәслепки изертлеулерде қоспа сөзлер композиция усылы менен жасалады деп көрсетилип, олардың компонентлери арасындағы синтаксислик байланысқа қарай: а) дизбекли байланыстағы хәм б) бағыныңқы байланыстағы қоспа сөзлер болып бөлінген. Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жасалыуын да Н.Баскаков, А.Қыдырбаев хәм басқада илимпазлар түркий тиллердеги сыяқлы синтаксислик усыл деп қараған [2]. А.Нажимов қоспа сөзлер морфология-синтаксислик усыллар менен жасалады деп көрсеткен [6]. А.Бекбергеновтың изертлеулеринде қоспа сөзлер сөз қосылыу усылы менен жасалады деп қаралған [5].

Хақыйқатында да, қоспа сөз еки хәм оннан да көп сөз ямаса тийкарлардың өз ара қосылыуы арқалы жасалады. Сонлықтан да, қоспа сөзлердің жасалыуын *сөз қосылыу усылы* деп атаған дурыс болады. Қарақалпақ тилиниң соңғы академиялық грамматикасында да олар усылай қаралған [8]. Бирақ *сөз қосылыу* термини - қоспа сөзлер ушын атама. Барлық қоспа сөзлер тек сөзлердің жай қосылыуы арқалы жасала бермейди. Сол себепли соңғы түркологиялық изертлеулерде бул мәселеге айырықша дыққат аударыла баслады [7].

тараўларында түрлише сәўлеленеди. Усындай ўақыя хэм ҳәдийселерди хәр бир халық өз ана тилинде еситиў, көриў хэм қабыллаў мүмкиншилигине ийе екен, демек, журналистика халық мәпин көзде тутып ҳәрәкет етиўи керек.

Ғалаба хабар қураллары оператив хэм кең халық масса-сына тәсир етиўиш күшине ийе болыўы менен бирге, белги-ли бир халық қурамына киретуғын, белгили бир халық қатламы толық түсинетуғын ортақ тилге ийе болыўы менен де өзгешеленеди. Радио, телевидение хэм баспасөз ғалаба хабар қуралларының түрли тараўлары болғаннан, олардың жәмийетке тәсир етиўиниң өз жоллары, түрли усылла-ры бар. Сол сыяқлы ўақыяны баянлаў, қубылысты түсинди-риў, ҳәдийсени сәўлелендириўде хәр бир жанр өз ўазыйпа-сына хэм усылларына ийе болады.

Биз хәр күни газета-журналлар оқыймыз, радио тыңлаймыз, телевизор көремиз. Әтирапымызда, елимизде, шет мәмлекетлерде, улыўма планетамызда хэм оннан тысқарыда-пүткил әлемде болып атырған барлық жаңалықлардан, ўақыялардан, қубылыслардан хабардар боламыз. Олар бойынша пикир жүритемиз, өзлеримизди қызықтырған сораўларға жуўаплар излеймиз, машқалалар ҳаққында тәшвишленемиз. Халықлық минбер болған жур-налистика каналлары-ғалаба хабар қураллары арқалы ойла-рымызды, усынысларымызды билдиремиз. Буның ушын хәр түрли функциональлық стильлердиң хызметлеринен кең түрде пайдаланылады. Яғный, ғалаба хабар қураллары жанр-ларында тилдиң хәр түрли стильлеринен кең түрде пайдала-нылады. Олар газеталарда тураклы қолланылып, публици-стикалық стиль ўазыйпасын атқарып, соңынан пикирди тез хэм қысқа баянлаўға, оқыўшының ўақыяны тез түсинип алыўына хэм оның ўақтың көп алмаўға жәрдем береді [1]. Оның және бир қолайлы тәрәпи олар аса образлылыққа хэм өткир көркемлик бояўларға ийе болмайды. Ал, пикирлерди, ўақыяларды, анық хэм дәл жеткеріў ушын хызмет етеди.

Дүньядағы хәр қандай тил сыяқлы қарақалпақ тили де өзиниң сөзлик қоры хэм тил байлықтарына ийе. Ғалаба хабар қуралларында пикирди, ўақыяны, қубылысты, жағдай-ларды екінши биреўге жеткеріўде усы сөзлик байлықтан кең пайдаланылады. Бунда сөйләўшиниң ямаса жазып жет-керіўшиниң шеберлиги, оның қанша сөз қолланғанлығы менен емес, ал сөзлерди қалай қолланғанлығы менен өлше-неди. Деген менен соңғы ўақытлары тил тазалығына итибар бермеў, қарақалпақ тилиниң сөзлик қорында бар сөзлерди дурыс қолланбаў жағдайлары ушырасып турады. Мәселен, Қарақалпақстан телевидениесиниң «Хабар» бағдарлама-сында берилген бир интервьюде «Тамарқа» (7-март, 2009), «соха», «Давват етиў» (23-октябрь, 2009), «Дәстүрханы-мыз тоқин болсын» (4-май, 2010) деген сөзлер қолланылды. Бул сыяқлы сөзлер радио еситтириў хэм баспасөз материал-лары арқалы да қолланылып турады. Және де, айырым ўақытларда «Өзбекстан-келешегі бийик мәмлекет», «бүгинги жаслар көп нәрсеге қадир» деген сыяқлы сөз диз-беклерине дус келемиз. Бул сөзлерди өзбекше вариантлары менен «буюк давлат», «нимага қадир» деп қолланғанда мәниси пикирге дурыс келсе де, қарақалпақша «уллы мәмлекет», «неге уқылы» деген вариантлары менен қолла-нў мақсетке муўапық болар еди. Ал, сөзлерди көзсизлик пенен надурсы қолланў пикиримиздиң мәнисин түси-никсизликке алып келиўден басқа ҳеш нәрсе емес. Бизниң пикирди бундай сөзлер менен шубарлап беріўдиң ўақтында алдын алыў керек. Себеби, оларға итибарсызлық тилимиз-диң кейинги раўажланыўына, жаңа әўлад журналистлерди тәрбиялаўға, улыўма саўатлылық хэм сөйләў мәдениятына өзиниң унамсыз тәсирин тийгизиўи сөзсиз. Бул ҳаққында белгили өзбек илимпазы О.Шарафиддинов былай деп

жазған еди: «Жол ҳәрәкетин қадағалап хэм басқарып ту-ратуғын жол ҳәрәкети қәўипсизлиги мекемеси бар, бирақ ана тили қағыйдаларының орынланыўын толық қадағалап баратуғын мәмлекетлик тил бақлаўшысы жоқ. Тил мәсле-синдеги өзи билдиликке хэм тәртип бузарлыққа жол қойғанларды жуўапкершиликке тартыў жыйнаят кодексин-де нәзерде тутылмаған. Соның ушын да тил байлығымы-зды асыраў, оның ыңзам-қағыйдаларына қатаң әмел қы-лыўды бақлаў, тилимиздиң кең имканиятларын жүзеге шығарыў-ғалаба хабар қуралларының мойнына жүкленген үлкен жуўапкершилик болып есапланады» [2].

Әлбетте, тил-бул миллет көрки, оның тазалығына ити-бар беріў, раўажланыўына үлес қосыў тийкарғы ўазыйпа болса, ғалаба хабар қуралларының тили миллий тилимиздиң айнасы. Ол әдебий тилдиң қурамында пайда болып хэм хызмет етип қоймастан, оған өзиниң тәсирин тийгизип оты-рады. Ана тилиниң кең мүмкиншиликлеринен орынлы хэм өнимли пайдаланып, оның және де жетилисиўине, кеңейиўине, раўажланыўына үлес қосыў хәр бир дәўирдиң талабы. Себеби, ғалаба хабар қуралларында қолланылған хәр қандай жаңа мәнидеги сөз, сөз дизбеклери, терминлер, атамалар көп узамай әдебий тилимизге сиңисип кетеди. Сонлықтан да бунда сөзлердиң тазалығына, өз мәнисине сәйкес қолланыўына үлкен итибар қаратыў лазым.

Хәзирги техникалық прогресстин раўажланыў барысын-да, жәмийеттин сиясий, экономикалық хэм мәдени жактан жетилисиўиниң арқасында ғалаба хабар қуралларының жәмийетлик турмысымыздағы орны бир қанша артып, ол арқалы тилимизге жаңа түсиниклер, жаңа терминлер кирип келмекте. Олар жәмийетлик-идеологиялық, руўхый-мәдени көзқарасларды сәўлелендириўде өнимли қолла-ныммақта. Әлбетте, ғалаба хабар қураллары өткен ўақыя хэм ҳәдийселерди түрли жанрларда хабарлап, оларды анық фактлер тийкарында сүўретлейди [3]. Усы арқалы ол жәмийетлик байланыс, улыўма халықлық хабар хэм мәде-ний хызмет ўазыйпасын атқарады. Ғалаба хабар қураллары-ның жәмийетлик, мәдени байланыслары болса, ең дәслеп әдебий тил арқалы әмелге асырылады. Сонлықтан да тил-диң функциональлық стильлеринен, тиллик бирликлерден, тил қуралларынан пайдаланыўда тийкарынан төмендеги-лерге итибар беріўи керек:

-функциональлық стильлер хэм тиллик бирликлерден пайдаланғанда илажы болғанынша әпиўайы, халыққа түси-никли сөз хэм сөз дизбеклерин қолланыўы;

-хабарлаў, баянлаў ямаса сүўретлеўде тилдиң барлық бирликлеринен хэм стильлеринен орынлы хэм мақсетке муўапық пайдаланыўы;

-мақаланың (көрсетиўдиң, еситтириўдиң) мақсети, мазмуны жағынан ғана емес, ал, соның менен бирге стили жағынан да көпшиликти өзине қарата алыўы;

-жәмийетлик аудиторияға бағдарланыўы ямаса қараты-лыўы;

-тәсиршеңликти тәмийин етиў мақсетинде тиллик бир-ликлерден пайдаланыў менен шекленбей, соның менен бир-ге, олардың тийкарында жаңадан-жаңа орынлы хэм дурыс сөз бирликлерин қәлиплестирип барыў;

-ең тийкарғысы, функциональлық стильлердиң барлық түрлерин хэм формаларын өзінде жәмлеген ҳалда, өзине тән тил хэм стильлерин қәлиплестирип хэм жетилистирип барыўы.

Себеби, әдебий тилимизде болып өтетуғын тий-карғы процесслер: жетилисиў, кеңейиў, раўажланыў, бәринен бу-рын жәмийетлик айна есапланған ғалаба хабар қуралларына тиккелей байланыслы болады.

Әдебиятлар

1. Розенталь Д.Э. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. -МГУ, 1980.
2. Шарафиддинов О. Она-тилим-ифтихорим, инжа ганжинам. //Ўзбекистон овози. 11-декабрь 2003.
3. Абдусаттаров Р., Тошалиев И., Махмудов С. Оммавий ахборот воситаларининг тили ва услуби. -Тошкент: 2000.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада адабий тил ва оммавий ахборот воситалари тилининг ўзига хос хусусиятлари, газета тилининг таъсир-чанлиги, унда адабий тил функционал услубларидан фойдаланиш усуллари ва муаммолари ҳақида фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются специфические особенности литературного языка и язык средств массовой информации, эф-фективность языка газет, методы и проблемы использования функциональных стилей литературного языка.

SUMMARY

The article deals with the specific peculiarities of the literary language and the language of mass media, effectiveness of the newspaper style, methods and issues of using the functional styles of the literary language.